

بررسی فرزندان منتسب به امام حسن مجتبی علیه السلام در منابع شیعی و سنی تا قرن هفتم

حسین مرادی نسب^۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۰۶/۲۰ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱
(DOI): 10.22034/shistu.2025.2040613.2468

چکیده

منابع تاریخی، حدیثی و سایر متون به تعداد فرزندان امام حسن علیه السلام اشاره کرده‌اند. این تعداد با نام‌های فرزندان امام علیه السلام که در منابع ذکر شده است، سازگاری ندارد. در برخی منابع، تعداد فرزندان امام علیه السلام، حداقل ۴ و حداکثر ۲۲ تن ثبت شده است. تفاوت آمار ثبت شده در منابع، ناشی از تعدد همسرانی است که برای امام حسن علیه السلام ذکر کرده‌اند. برخی مؤلفان فرزندان را به امام نسبت داده‌اند که این انتساب نیازمند بررسی است. فرضیه اصلی پژوهش آن است که امام حسن علیه السلام فرزندان از همسران و کنیزان خود داشتند. با به‌کارگیری روش «کتابخانه‌ای» و داده‌های موجود در منابع گردآوری شده، مهم‌ترین راه برای شناخت تعداد فرزندان امام، بررسی همسران و کنیزان فرزنددار ایشان است. این پژوهش تحلیل مقایسه‌ای دقیقی از منابع شیعی و سنی درباره تعداد فرزندان و انتساب آنان به امام حسن علیه السلام ارائه داده است. پرسش اصلی مقاله این است که فرزندان واقعی امام حسن علیه السلام چند نفرند؟ نتیجه پژوهش آن است که فرزندان امام حسن علیه السلام کمتر از ۱۵ تن بودند و استناد منابع متأخر به تعداد ۱۵ فرزند، بر اساس سخن شیخ مفید (م ۴۱۳ق) صورت گرفته که پذیرفتنی نیست. کلیدواژه‌ها: امام حسن علیه السلام، تعداد فرزندان امام حسن علیه السلام، نام فرزندان امام حسن علیه السلام، همسران امام حسن علیه السلام.

۱. استادیار گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه / hmoradi@rihu.ac.ir

مقدمه

منابع مختلف به تعداد همسران و فرزندان رسول خدا ﷺ و اصحاب ایشان اشاره کرده و نام آنان را ثبت کرده‌اند. درباره امامان معصوم ﷺ و اصحاب ایشان نیز چنین کرده‌اند.

برخی مؤلفان با انگیزه‌های متفاوت، تلاش کرده‌اند تا برای امام حسن ﷺ، همسران متعدد و فرزندان بسیار در تألیفات خود ثبت کنند. در طول تاریخ، بحث درباره تعداد فرزندان امام حسن ﷺ، در منابع مختلف مطرح بوده است؛ زیرا تعداد ذکرشده فرزندان امام با نام‌های ثبت‌شده فرزندان ایشان همخوانی ندارد.

در برخی منابع، تنها نام فرزندان امام ﷺ ثبت شده است، بدون اشاره به نام مادران آنان یا تعداد فرزندان امام ﷺ.

بر اساس گزارش‌ها، مجموع فرزندان امام حسن ﷺ در برخی منابع، ۳۹ تن ذکر شده است. این تعداد نیازمند بررسی و پالایش است؛ زیرا در انتساب برخی از این فرزندان به امام حسن ﷺ، تردید وجود دارد.

اخباری وجود دارد مبنی بر اینکه امام حسن ﷺ هر روز ازدواج می‌کرده و روز بعد، طلاق می‌داده است. (طبری، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۳۳۴) کثرت اخبار طلاق با عبارت‌های مختلف، موجب شهرت ایشان به «مطلق» شده است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۳۲۶)

این اخبار موجب شده است که برخی مؤلفان تعداد زیادی همسر برای امام حسن ﷺ ذکر کنند. این روایت‌ها درباره تعدد همسران امام، مورد نقد قرار گرفته‌اند. (ر.ک. مرادی‌نسب، ۱۴۰۲-الف) بر همین اساس، برخی مؤلفان آمار نادرستی درباره فرزندان امام حسن ﷺ ارائه داده‌اند که نیازمند بررسی دقیق است. (ر.ک. مرادی‌نسب، ۱۴۰۲-ب)

داشتن فرزند زیاد نزد قبایل، اقوام و ملت‌ها، امری مطلوب محسوب می‌شود؛ زیرا جمعیت زیاد موجب افزایش قدرت است.

در اسلام، روایاتی درباره اهمیت داشتن فرزند زیاد وجود دارد. برای نمونه از رسول خدا ﷺ نقل شده است:

- «تَزَوَّجُوا بِكُرًا وُلُودًا...» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۳۳)؛ با زنانی ازدواج کنید که کثیرزاد هستند، و از ازدواج با زنان زیبایی نازا خودداری کنید.

- «تناكحو تناسلوا تكثروا...» (سرخسی، بی تا، ص ۱۹۳)؛ ازدواج کنید تا نسل (فرزندان) شما زیاد شود.

- «خیر النساء الولود الودود» (زید بن علی، بی تا، ص ۲۴)؛ بهترین زنان، آنانی هستند که فرزندان زیادی به دنیا می آورند.

روایات مزبور نشان می دهند که داشتن فرزندان زیاد موجب خرسندی امامان معصوم (علیهم السلام) است.

امروزه آمار جمعیت جوان، نشان دهنده کارآمدی جامعه است و در جمهوری اسلامی نیز نیاز به افزایش جمعیت جوان در دهه های آینده احساس می شود.

در صدر اسلام، تعدد همسر امری متداول بوده است؛ زیرا افزایش جمعیت موجب تقویت جایگاه اجتماعی و سیاسی فرد و خانواده می شد. صحابه پیامبر (علیهم السلام) با داشتن چهار همسر شرعی و تعدادی کنیز، صاحب فرزندان متعددی شدند. نام و تعداد فرزندان آنان در منابع تراجم نگاری، تاریخی و سایر متون ثبت شده است.

نام فرزندان امام حسن (علیه السلام) گاه همراه با نام مادران آنان و گاه بدون ذکر نام مادر، در منابع ثبت شده است.

پیشینه

بررسی ها نشان می دهند مقالات منتشر شده درباره تعداد همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام)، فاقد رویکرد پژوهشی دقیق هستند. برای نمونه:

- مقاله حسین ایمانی (۱۳۸۱) با عنوان «پژوهشی پیرامون تعداد همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام)» (فرهنگ کوثر، ش ۵۵)، فاقد تحلیلی عمیق است.

- همچنین مقاله محمدنجف فیاض (۱۳۹۳) با عنوان «حیات سیاسی - اجتماعی فرزندان امام مجتبیٰ (علیه السلام)» (مجموعه مقالات همایش بین المللی سبط النبی امام حسن

مجتبی علیه السلام، قم، مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام)، به شرح اجمالی از فرزندان امام پرداخته و ۱۳ پسر و ۸ دختر برای ایشان ذکر کرده است، اما در انتساب برخی فرزندان به امام علیه السلام تردید دارد.

دو نوشته فوق نشان‌دهنده اهمیت بررسی تعداد همسران و فرزندان امام حسن علیه السلام در گزارش‌های تاریخی و سایر منابع است.

در این پژوهش، برخلاف نوشته‌های پیشین، تعداد واقعی فرزندان امام حسن علیه السلام بررسی شده است. با گردآوری نام فرزندان امام علیه السلام و مادران آنان، فرزندان واقعی امام حسن علیه السلام مشخص شده‌اند.

۱. گونه‌شناسی اخبار مؤلفان درباره تعداد فرزندان امام حسن علیه السلام

مورخان، محدثان و سایر مؤلفان شیعه و سنی درخصوص ذکر تعداد فرزندان امام حسن علیه السلام، رویکردهای متفاوتی داشته‌اند. برخی از منابع در ابتدای معرفی فرزندان امام علیه السلام، آمار ارائه کرده‌اند و برخی دیگر، تنها نام فرزندان ایشان را ثبت نموده‌اند. در برخی موارد، نام فرزندان آن حضرت همراه با نام مادران آنان ذکر شده است.

در ادامه، دسته‌بندی و گونه‌شناسی اخبار منابع شیعه و سنی درباره تعداد فرزندان واقعی امام حسن علیه السلام ارائه خواهد شد:

۱-۱. مؤلفان اهل سنت

مؤلفان اهل سنت در ذکر و عدم ذکر آمار فرزندان امام حسن علیه السلام دو دسته‌اند:

۱-۱-۱. ذکر نام فرزندان با نام مادران ایشان

دسته‌ای از مؤلفان اهل سنت بدون ارائه آمار، نام فرزندان امام حسن علیه السلام را همراه با نام مادران ایشان ذکر کرده‌اند:

الف) ابن سعد (م ۲۳۰ق) تعداد فرزندان امام علیه السلام را ۲۵ تن گفته است. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵ و ۲۲۶)

ب) زبیری (م ۲۳۶ق) نسب شناس نام ۱۳ تن از فرزندان امام (ع) را ذکر کرده است. (زبیری، ۱۹۹۹، ص ۴۶، ۴۹ و ۵۰)

ج) بلاذری (م ۲۷۹ق) ۱۱ تن را نام برده است. (بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۲۵)

د) ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ق) نسب شناس نام ۱۵ تن را آورده است. (ابن حزم، ۱۴۰۳، ص ۳۸)

ه) برّی (م ۶۵۴ق) نسب شناس نام ۴ تن را ذکر کرده است. (بری، ۱۴۰۲ق، ص ۳۳ و ۳۴)

۲-۱- ذکر فرزندان گاه با نام مادران و گاه بدون نام مادران

برخی دیگر از مؤلفان اهل سنت تعداد فرزندان امام حسن (ع) را گاه همراه با ذکر مادران آنان آورده اند و گاه بدون نام مادر ثبت کرده اند:

یک. جَهْضَمی (م ۲۵۰ق) نام ۱۱ پسر و ۱ دختر را بدون ذکر نام مادران آنان آورده است. (گروهی از محدثان، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۰)

دو. ابونصر بخاری (م ۳۴۱ق) نام ۱۳ پسر و ۶ دختر را آورده و تنها نام مادر یک تن را به نام «خوله» ثبت کرده است. (ابونصر بخاری، ۱۴۱۳ق، ص ۴ و ۵)

سه. مقدسی (م ۳۸۱ق) تعداد فرزندان امام را ۷ تن گزارش داده، اما نام ۶ تن را ثبت کرده است. (مقدسی، بی تا، ص ۷۴-۷۵)

چهار. فخر رازی (م ۶۰۶ق) آمار ۱۳ پسر و ۶ دختر را گزارش کرده، ولی فقط نام ۴ فرزند آورده است. (فخر رازی، ۱۴۰۹ق، ص ۵ و ۶)

پنج. محمد بن طلحه شافعی (م ۶۵۲ق) آمار ۱۵ تن از فرزندان امام (ع) را ذکر کرده، اما ۱۶ تن را بدون ذکر نام مادران آنها یاد نموده است. (ابن طلحه شافعی، بی تا، ص ۳۶۳)

شش. سبط بن جوزی (م ۶۵۴ق) به نقل از واقدی (م ۲۰۷ق) و هشام کلبی (م ۲۰۶ق)، تعداد ۱۵ پسر و ۸ دختر ذکر کرده و فقط از ۱۵ پسر و ۱ دختر یاد کرده است. (ابن جوزی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۹۴)

۱-۲. مؤلفان شیعه

مؤلفان شیعه در ذکر و عدم ذکر آمار فرزندان امام دو دسته‌اند:

۱-۲-۱. ذکر تعداد فرزندان، گاه با نام خود و گاه به همراه نام مادر

برخی از آنان به ذکر تعداد فرزندان پرداخته‌اند؛ گاه فقط نام فرزندان امام علیهم‌السلام را آورده‌اند و گاه نام مادران ایشان را هم ذکر کرده‌اند:

الف. شیخ مفید (م ۴۱۳ق) تعداد فرزندان امام را ۱۵ پسر و دختر ذکر کرده و نام آنان را با مادران آنان ثبت کرده است. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰)

ب. ابوطالب هارونی (م ۴۲۴ق)، نسب‌شناس، تعداد فرزندان امام را ۱۴ پسر و ۸ دختر ذکر کرده که مجموع آنان ۲۲ فرزند بوده است. او نام مادران فرزندان امام علیهم‌السلام را نیز ثبت کرده است (ابوطالب هارونی، ۱۳۸۷، ص ۹)، گرچه در انتساب برخی از این فرزندان به امام علیهم‌السلام تردید وجود دارد.

ج. طبرسی (م ۵۴۸ق) در اعلام الوری تعداد فرزندان امام علیهم‌السلام را ۱۶ تن دانسته، اما نام ۱۵ تن از آنان را با مادران ایشان ثبت کرده است. (طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۱۶)

د. طبرسی در تاج الموالید دو نقل مختلف ارائه کرده است:

۱. در یک نقل، تعداد فرزندان امام را ۱۵ تن آورده است.

۲. در نقل دیگر، تعداد فرزندان امام را ۱۳ پسر و ۳ دختر ثبت کرده، ولی نام ۱۳ فرزند را ذکر کرده است. (طبرسی، ۱۴۰۶ق، ص ۲۸)

ه. ابن شهرآشوب (م ۵۸۸ق) تعداد فرزندان امام علیهم‌السلام را ۱۳ پسر و ۱ دختر ثبت کرده و نام مادران ایشان را هم ذکر نموده، جز ۲ تن و در مجموع، تعداد فرزندان را ۲۰ تن دانسته است. (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۹۲)

و. اربلی (م ۶۹۲ق) اقوال مختلفی درباره تعداد فرزندان امام حسن علیهم‌السلام ثبت کرده است؛ از جمله اینکه تعداد آنان را ۱۶ فرزند دانسته است. وی به نقل از ابن‌خشاب

(م ۵۶۷ق)، آنان را ۱۲ فرزند گفته که یکی از آنان دختر است و به نقل از شیخ مفید (م ۴۱۳ق)، آنان را ۱۵ فرزند گفته است. (اربلی، بی تا، ج ۲، ص ۱۹۸)

۲-۱- ذکر فرزندان بدون ذکر تعداد، با ذکر نام مادریا بدون ذکر آن

برخی دیگر از مؤلفان شیعه اخبار فرزندان امام (ع) را بدون ذکر تعدادشان یاد کرده‌اند که گاه با نام مادران آنها و بدون نام مادران آنها ثبت شده‌اند:

یعقوبی (م ۲۸۴ق)، مورخ، فقط نام شش فرزند امام را همراه با نام مادرانشان ذکر کرده است. (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۸)

۱. ابن ابی ثلج (م ۳۲۵ق) بدون ارائه آمار، ۱۲ فرزند از امام حسن (ع) نام برده است. (ابن ابی ثلج، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۰-۱۰۱)

۲. خصیبی (م ۳۳۶ق) تنها نام فرزندان امام (ع) را ذکر کرده که تعداد آنان به ۱۲ نفر می‌رسد. (خصیبی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۸۴)

۳. اسکافی (م ۳۳۶ق)، مانند خصیبی، ۱۲ فرزند برای امام حسن (ع) نام برده است. (اسکافی، بی تا، ص ۶۲)

۴. شیخ مفید (م ۴۱۳ق) نام فرزندان امام (ع) را همراه با مادران آنان ذکر کرده که مجموع آنها ۱۵ تن هستند. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰)

۵. ابن صوفی (م ۴۶۶ق)، نسب‌شناس، تنها نام ۱۶ فرزند امام حسن (ع) را که ۵ تن از آنان دختر هستند، ثبت کرده است. (ابن صوفی، ۱۴۲۲، ص ۲۰۰)

۶. طبری شیعی (قرن پنجم) تنها نام فرزندان امام را ذکر کرده (طبری شیعی، ۱۴۱۳ق، ص ۱۶۴) و از «حسن» دو بار نام برده است که احتمال تصحیف وجود دارد.

۷. مُحَلّی (م ۶۵۲ق) نام برخی فرزندان امام (ع) را همراه با نام مادران ایشان ثبت کرده و در برخی موارد، بدون ذکر نام مادران ایشان آورده است. او ۸ دختر امام را جداگانه نام برده که در مجموع، تعداد فرزندان امام ۲۲ تن می‌شود. (مُحَلّی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۸۱-۱۸۲)

آمارهای ارائه‌شده دربارهٔ تعداد فرزندان امام حسن علیه السلام با نام‌های ثبت‌شده آنان در منابع، متفاوت است. در انتساب برخی از فرزندان از جهت مادران‌شان، تردید وجود دارد. در ادامه، نام فرزندان امام حسن علیه السلام که از منابع شیعه و سنی گردآوری شده، بررسی گردیده است:

۲. نام فرزندان امام حسن علیه السلام در منابع شیعه و سنی

در منابع مختلف دو فرقه، نام فرزندان امام حسن علیه السلام گاه همراه با نام مادران آنان و گاه بدون ذکر نام مادران ثبت شده است. نام و تعداد آنان به شرح ذیل است:

۱. حسن که نام مادرش خَوَلَه بنت منظور فزاری بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵؛ بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۲) وی به «حسن مثنّا» مشهور بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵) حسن در کربلا مجروح و سپس اسیر شد. اَسْمَاء بنت خَارِجَه فزاری او را از میان اسیران جدا کرد و قسم یاد کرد که دست کسی به پسر خَوَلَه نمی‌رسد. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۵)

۲. محمد الاکبر مکنّا به همین نام که مادرش خوله فزاری بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵)

۳ و ۴. دو دختر که مادرشان خوله فزاری بود و نامی از آنها ذکر نشده و در کودکی درگذشته‌اند. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵)

* خوله فزاری مادر حسن مثنّا، محمد الاکبر و دو دختر بود.

۵ و ۶ و ۷. زید (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۶۶؛ بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳) و اُمّ الحسن (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۶۶؛ بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۱۶) و اُمّ الحسین (طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۱۶) که فرزندان امام علیه السلام از اُمّ بشیر بودند. دربارهٔ اُمّ الحسین لازم به ذکر است که در برخی منابع از او به «اُمّ الخیر» یاد شده است (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۶۶؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۹، ص ۳۷۷؛ مزی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۵۲) که به احتمال قوی تصحیف «اُمّ الحسین» است.

* أمّ بشیر مادر زید و أمّ الحسن و أمّ الحسین بود.

۸. طلحه که مادر او أمّ اسحاق بنت طلحه بن عبیدالله بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶؛ بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳؛ ابن قتیبه، ۱۹۶۹، ص ۲۱۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰؛ ابن حزم، ۱۴۰۳ق، ص ۳۹) وی بعدها «طلحة الخیر» خوانده شد. (بغدادی، بی تا، ص ۳۸۳) ابن سعد (م ۲۳۰ق) می گوید: نسلی از او باقی نماند. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶) ابن قتیبه (م ۲۷۶ق) می گوید: طلحه در کودکی از دنیا رفت. (ابن قتیبه، ۱۹۶۹، ص ۲۳۳) از این رو، باید وی میان سال یا کهن سال بوده باشد که او را «طلحة الخیر» بنامند، وگرنه چنانچه در کودکی از دنیا رفته باشد، این نام برای معنایی ندارد.

۹. حسین مشهور به «حسین اثم» که مادرش أمّ اسحاق بنت طلحه بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۱۶؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۷۰، ص ۱۵) برخی هم مادر وی را «أمّ ولد» دانسته اند. (بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳) در عین حال، وی فرزند امام (علیه السلام) بوده است.

نکته: «أمّ ولد» (مادر فرزند) اصطلاحی روایی و فقهی است و به کنیزی گفته می شود که از مالک خود صاحب فرزند شده باشد و نام شخص خاصی نیست.

۱۰. فاطمه که مادرش أمّ اسحاق بنت طلحه بود. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰)

* أمّ اسحاق مادر طلحه، حسین اثم و فاطمه بود.

۱۱ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۴. محمد الاصغر، جعفر، حمزه و فاطمه مادرشان ام کلثوم بنت فضل بن العباس بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶)

* ام کلثوم مادر محمد الاصغر، جعفر، حمزه و فاطمه بود.

۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸. اسماعیل و یعقوب و دو دختر بی نام - که دختران در کودکی درگذشتند. ابن سعد این چهار تن را از جعده بنت اشعث دانسته است. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶)

* جعده بنت اشعث مادر اسماعیل و یعقوب و دو دختر بود.

۱۹. عبدالله الاصغر که مادرش زینب بنت سُبَیْع بن عبدالله بَجَلِی بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶)

* زینب بنت سُبَیْع بَجَلِی مادر عبدالله الاصغر بود.

۲۰ و ۲۱ و ۲۲. عبدالله و قاسم و ابوبکر که مادر آنان «اُمّ ولد» بود (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶؛ بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳) و «نفیله» نام داشت. این سه تن در کربلا به شهادت رسیدند. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶)

۲۳. عبدالرحمن که مادرش «اُمّ ولد» (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶؛ بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳)، بود.

۲۴. عمر که فرزند «اُمّ ولد» بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶)

۲۵. عمرو که مادرش اُمّ ولد بود. (بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳)

نکته: مؤلفان اهل سنت (از جمله: جهضمی، ابن قتیبه، دولابی، و برّی) و مؤلفان شیعه (از جمله: ابن ابی الثلج، یعقوبی، خصیبی، ابن صوفی، و طبری شیعی) نام فرزند امام علیه السلام از «اُمّ ولد» را «عَمْر» ثبت کرده‌اند. اما تعدادی دیگر از مؤلفان (زبیری، بلاذری، طبری، ابن حزم، مفید، ابوطالب هارونی، طبرسی در کتاب تاج الموالید) وی را «عَمْرُو» ذکر نموده‌اند. به نظر می‌رسد این اشتباه از سوی نساخ باشد که هنگام استنساخ، واو «عمرُو» را ساقط کرده‌اند. با توجه به کثرت تعداد مؤلفان متقدم از دو فرقه، شاید بتوان گفت: کتابت «عَمْرُو» صحیح است.

* اُمّ ولد مادر عبدالله، قاسم و ابوبکر و عبدالرحمن و عمر و عمرو بود.

۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹. اُمّ عبدالله، فاطمه، اُمّ سَلَمَه و رُقیّه که مادر آنان «ام‌ولد» بوده (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶؛ ابونصر بخاری، ۱۴۱۳ق، ص ۹) و با عنوان «اُمّهات شتی» نیز از مادر آنها یاد شده است. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰)

نکته: توجه به چند نکته ضرورت دارد:

اول. نام «امّ عبدالله» فاطمه است که بیشتر مؤلفان در کنار «امّ عبدالله»، «فاطمه» را ذکر کرده‌اند و گمان شده که آنها دو نفرند، در حالی که آن دو یک نفرند.

دوم. فقط محمد بن حبیب بغدادی (م ۲۴۵ق) گفته است: عبدالرحمن فرزند امام حسن (ع) بود و با عموی خود به سوی حج روان شد و در ابواء (دهکده‌ای میان مدینه و مکه) در حالی که مُحَرَّم بود، درگذشت. (بغدادی، ۱۳۶۱، ص ۵۷) بنابراین وی همراه کاروان امام در سال ۶۰ هجری از مدینه به سوی مکه در حرکت بود که در میانه راه درگذشت. شاید وی را در شمار شهدای کربلا آورده‌اند. شیخ مفید هنگام ذکر نام شهدای کربلا، از فرزندان امام حسن (ع)، ابوبکر، قاسم و عبدالله نام برده (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۲۶)، اما ابوبکر را در شمار فرزندان امام حسن (ع) یاد نکرده است. احتمال دارد «ابوبکر» کنیه عبدالرحمن بوده باشد.

سوم. بیشتر مؤلفان دو فرقه (از اهل سنت: ابن سعد، جهضمی، زبیری، بلاذری، ابن جوزی، محمد بن طلحه شافعی و دیگران؛ و از شیعیان: یعقوبی، شیخ مفید، ابوطالب هارونی، طبرسی در اعلام الوری، ابن شهر آشوب و دیگران) از عبدالرحمن که مادرش «امّ ولد» است، جداگانه یاد کرده‌اند؛ اما برخی نام او را «ابوبکر» و برخی دیگر «عبدالرحمن» ذکر نموده‌اند. برخی دیگر گفته‌اند: «ابوبکر» همان «عبدالله» است (ابن صوفی، ۱۴۲۲، ص ۲۰) که در کربلا شهید شد و مادرش «امّ ولد» بود. برخی هم گفته‌اند: حسن بن حسن (بن علی بن ابی طالب (ع)) فرزندی داشته که کنیه‌اش ابوبکر بوده است. (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۳) بنابراین، احتمال دارد که ابوبکر بن الحسن بن الحسن در کربلا شهید شده از نوادگان امام حسن (ع) بوده باشد که مؤلفان او را به جدّش نسبت داده‌اند.

۳۰. عبیدالله که مادرش «امّ ولد» بود (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۸) و برخی از مؤلفان به تبعیت از یعقوبی از او نام برده‌اند. (ابن ابی الثلج، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۰؛ دولابی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۱۴؛ خصیبی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۸۴)

* مادر عبدالله، قاسم و ابوبکر و عبدالرحمن و عمر و عمرو و عبیدالله و نیز مادر امّ عبدالله، فاطمه، امّ سلمه و رقیه «امّ ولد» یا - چنان که ذکر شده - «امّهات ستنی» بوده است.

۳۱. عقیل که خصیبی و اسکافی او را در شمار فرزندان امام علیه السلام قرار داده‌اند، بی‌آنکه از مادرش نامی ببرند. (خصیبی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۸۴؛ اسکافی، بی‌تا، ص ۶۲)

۳۲ و ۳۳. بشر و احمد که بدون ذکر نام مادران‌شان، از فرزندان امام علیه السلام به‌شمار آمده‌اند. (ابن ابی‌الثلیج، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۱)

۳۴. ابراهیم که دولابی (م ۳۱۰ق) بی‌آنکه نامی از مادرش ببرد، او را در شمار فرزندان امام حسن علیه السلام قرار داده است. (دولابی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۱۴) به احتمال قوی، ابراهیم ثمره ازدواج ام کلثوم با ابوموسی اشعری است. (ابونعیم اصفهانی، ۱۹۳۹، ج ۱، ص ۶۱) ابراهیم برادرِ مادری (برادر از طرف مادر) چهار فرزند دیگر امام علیه السلام از ام کلثوم است که هر چهار تن در کودکی درگذشتند.

۳۵ و ۳۶ و ۳۷. سُکینه، علی‌الاکبر و علی‌الاصغر که بدون ذکر نام مادرشان، جزو فرزندان امام حسن علیه السلام به‌شمار آمده‌اند. (ابن جوزی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۹۴)

۳۸. زینب که در شمار فرزندان امام علیه السلام ذکر شده است. نام مادر او یاد نشده است. (مُحلی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۸۱)

۳۹. فاطمه صغرا که ابوطالب هارونی در قرن پنجم او را در ردیف فرزندان امام یاد کرده است، بی‌آنکه نامی از مادر او ببرد.

با بررسی منابع تاریخی، در مجموع، نام ۳۹ فرزند امام حسن علیه السلام به دست آمد که این تعداد از نام فرزندان امام قابل‌پالایش است تا بتوان فرزندان واقعی ایشان را به دست آورد.

۳. بررسی انتساب فرزندان منسوب به امام حسن علیه السلام

برای صحت‌سنجی فرزندان واقعی امام علیه السلام، ابتدا باید همسران امام - از جمله کنیزانی که فرزند داشته‌اند - مشخص شوند.

در این زمینه چند پرسش اساسی مطرح است:

- آیا انتساب برخی از همسران به امام حسن (ع) صحیح است؟

- آیا انتساب این فرزندان به امام (ع)، مستند و قابل تأیید است؟

برخی منابع تنها نام فرزندان امام (ع) را ثبت کرده‌اند، بی‌آنکه نام مادران آنان را ذکر کنند.

در اینجا، فرزندان امام حسن (ع) بر اساس همسران امام (ع)، دسته‌بندی می‌شوند تا آمار دقیق فرزندان واقعی ایشان تعیین گردد:

۱-۳. فرزندان قطعی از همسران قطعی امام (ع)

۱. حسن مثنی که مادرش خوله بود و قریب به اتفاق منابع از او یاد کرده‌اند.

۲ و ۳ و ۴. زید و أم الحسن و أم الحسین که مادرشان أم بشیر بود (ابن‌سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵؛ بلاذری، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۷۳؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۱۶) و بیشتر منابع شیعی و سنی از آنها یاد کرده‌اند. برخی از منابع از ام‌الحسین با عنوان «أم الخیر» یاد نموده‌اند (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۱۹، ص ۳۷۷؛ مزی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۵۲) که به احتمال قوی تصحیف از «أم الحسین» است.

۵ و ۶. طلحه و حسین که مادرشان أم اسحاق بود (ابن‌سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۶۹، ص ۲۱۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰؛ ابن‌حزم، ۱۴۰۳ق، ص ۳۹) که بعدها از طلحه با عنوان «طلحة الخیر» یاد کرده‌اند. (بغدادی، بی‌تا، ص ۳۸۳) برخی مادر حسین را «أم ولد» دانسته‌اند.

۷ و ۸ و ۹. عبدالله و قاسم و ابوبکر که مادر آنان «أم ولد» بود و این سه در کربلا به شهادت رسیدند. برخی به جای ابوبکر، عبدالرحمن را که مادر او هم «أم ولد» بود، ذکر کرده‌اند. (ابن‌سعد، ۱۴۱۸، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶) شیخ مفید در ذکر شهدای عاشورا، از میان فرزندان امام حسن (ع)، از ابوبکر و قاسم و عبدالله نام برده (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۲۶) و به احتمال قوی، «ابوبکر» کنیه عبدالرحمن بوده که آن را ذکر نکرده است.

۱۰. عُمَرُ یا عَمْرُو که مادرش «اُمّ ولد» بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶) برخی دو نام «عُمَر» و «عُمَرُ ثقفیه» را جداگانه ذکر کرده‌اند که احتمال دارد در استتساخ حروف، «واو» در یکی از آنها حذف شده باشد. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۹۲) برخی به جای «عُمَر»، «عَمْرُو» گفته‌اند. قابل ذکر آنکه اینان دو نفر نیستند، بلکه یک نفرند. به نظر می‌رسد با توجه به ذکر کثیری از مؤلفان متقدم شیعی و سنی، «عَمْرُو» صحیح باشد.

۱۱ و ۱۲ و ۱۳. اُمّ عبدالله فاطمه (مادر امام محمد باقر بن علی بن الحسین علیه السلام) و اُمّ سلمه (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، ص ۴۱۸ و الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶) و رقیه مادرشان «اُمّ ولد» یا با عنوان «اُمّهات شتی» ذکر شده است. (ابونصر بخاری، ۱۴۱۳ق، ص ۹؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰) همان‌گونه که گفته شد، نام اُمّ عبدالله «فاطمه» بوده که بیشتر مؤلفان آنها را نام دو نفر به حساب آورده‌اند. این اشتباه نسخه‌نویسان است که میان «اُمّ عبدالله» و «فاطمه» ویرگول گذاشته‌اند و همین سبب شده که دو نفر حساب شوند، در حالی که «اُمّ عبدالله» کنیه فاطمه است و آن دو یکی هستند.

۲-۳. فرزندان نیمه‌قطعی از همسران نیمه‌قطعی امام حسن علیه السلام

احتمال زوجیت این دسته از زنان با امام علیه السلام پذیرفتنی نیست. منابع سنی، و برخی از منابع شیعی به پیروی از آنان، همسرانی را به امام نسبت داده‌اند که دارای فرزندان از امام علیه السلام بودند:

۱ و ۲ و ۳. محمد الاکبر و دو دختر که در کودکی درگذشتند. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵) فقط ابن سعد مادران اینان را خَوَلَه فزاری ذکر کرده است (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۵) که احتمال دارد این فرزندان از شوی دیگری باشند که منابع نام او را یاد نکرده‌اند.

۴ و ۵ و ۶ و ۷. محمد الاصغر، جعفر، حمزه و فاطمه که همگی در کودکی درگذشتند و مادر آنان اُمّ کلثوم بنت فضل بن عباس بود. (ابن سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة

الخامسه، ج ۱، ص ۲۲۶) امّ کلثوم از خاندان بزرگ و مشهوری بود، به‌ویژه که پدرش فضل از یاران امیرالمؤمنین (ع) به‌شمار می‌آمد. اگر وی همسر امام حسن (ع) بود، باید در منابع شیعی پیش از قرن ششم از او یاد می‌شد. منابعی هم که از او یاد کرده‌اند این خبر را از منابع سنی گرفته‌اند.

۸. عبدالله الاصرغر مادرش زینب بنت سُبَیْع بن عبدالله بَجَلِی بود که ابن‌سعد او را فرزند امام شمرده (ابن‌سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶) و برخی دیگر هم از او تبعیت کرده‌اند.

۳-۳. عدم پذیرش انتساب برخی فرزندان به امام حسن (ع)

۱. فاطمه که مادرش را امّ اسحاق بنت طلحه گفته‌اند. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰) امّ اسحاق بنا بر وصیت امام حسن (ع) با برادرش امام حسین (ع) ازدواج کرد و فاطمه از آن دو متولد شد. (ابن‌قتیبه، ۱۹۶۹، ص ۲۳۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۷۰، ص ۱۵) پس فاطمه دختر امام حسین (ع) است و به اشتباه، به امام حسن (ع) نسبت داده شده است.

۲ و ۳ و ۴ و ۵. اسماعیل و یعقوب و دو دختر بی‌نام که این دو دختر در کودکی درگذشتند، فرزندان جعده بنت اشعث بودند و فقط ابن‌سعد آنان را فرزندان امام دانسته است. (ابن‌سعد، ۱۴۱۸ق، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۲۲۶) برخی هم از ابن‌سعد تبعیت کرده و نام اینان یا فقط نام یکی یا دوتا از آنان را ذکر نموده‌اند که بیشتر این مؤلفان بدون ذکر نام مادر، از آنان نام برده‌اند. جعده پس از به شهادت رساندن امام حسن (ع)، با مردی از خاندان طلحه ازدواج کرد و از او صاحب فرزندان شد. هرگاه میان فرزندان او و فرزندان قریش نزاعی می‌شد، فرزندان قریش آنان را با گفتن «بنی مُسَمَّةَ الْأَزْوَاجِ» (یعنی فرزندان زنی که مسموم‌کننده شوهرش است) سرزنش می‌کردند. (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵، ص ۴۸؛ قاضی نعمان، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۶)

۴-۳. مجهول بودن برخی از همسران امام علیه السلام و انتساب فرزندان آنان به امام علیه السلام

۱. عبیدالله که مادرش «امّ ولد» بود و یعقوبی او را در ردیف فرزندان امام علیه السلام ثبت کرده است. (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۸) برخی نیز از او بدون نام مادر ذکر کرده‌اند. (ابن ابی الثلج، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۰؛ خصیبی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۸۴؛ دولاپی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۱۴)

چند احتمال درباره عبیدالله وجود دارد:

اول. این نام از افزوده‌های نساخ بوده است.

دوم. «عبیدالله» تصحیف «عبدالله» است؛ زیرا یعقوبی و برخی دیگر از «عبیدالله» نام نبرده‌اند، بلکه بیشتر منابع به اتفاق، از «عبدالله» نام برده‌اند که مادرش امّ ولد بوده و در کربلا هم شهید شده است. برخی از «عبیدالله بن عباس بن علی» نام برده‌اند که با رقیه بنت الحسن بن علی ازدواج کرد. (ابونصر بخاری، ۱۴۱۳ق، ص ۹۰) شاید برخی به جای اینکه بگویند: «عبیدالله» داماد امام حسن علیه السلام است، به اشتباه او را فرزند امام حسن علیه السلام ذکر کرده‌اند.

۲. عقیل که خصیبی و اسکافی بی آنکه از مادرش نام ببرند، او را در شمار فرزندان امام حسن علیه السلام قرار داده‌اند (خصیبی، ۱۴۱۱ق، ص ۱۸۴؛ اسکافی، بی تا، ص ۶۲) و برخی از مؤلفان بعدی نیز نقل قول کرده‌اند.

۳ و ۴. بشر و احمد که ابن ابی ثلج بی آنکه نامی از مادران آنان برده باشد، آنان را از فرزندان امام علیه السلام شمرده است. (ابن ابی الثلج، ۱۴۱۰ق، ص ۱۰۱) «امّ بشیر» همان «امّ بشر» است و ابن شهر آشوب آنان را دو نفر به شمار آورده است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۹۲) احتمال دارد مؤلفانی که از همسر عقدی امام به نام «امّ بشیر» به عنوان «امّ بشر» یاد کرده‌اند، به امام فرزندی به نام «بشر» نسبت داده‌اند که از مادر او با عنوان «امّ بشر» یاد کرده‌اند. ممکن است این فرزند از شوی دیگر امّ بشر یا امّ بشیر باشد. مؤلفانی که نام مادر او را ذکر کرده‌اند حداکثر سه فرزند از امام برای او با نام ذکر کرده‌اند؛ اما ذکری از «بشر» نکرده‌اند.

اما درباره «احمد»، برخی از مؤلفان بدون ذکر مادر، از او یاد کرده و او را در شمار فرزندان امام (ع) قرار داده‌اند. برخی دیگر از مؤلفان شیعی به تبعیت از مؤلفان سنی، از «احمد» نام برده‌اند. در این میان، ابن سعد و بلاذری از بشر و احمد یادی نکرده‌اند.

۵. ابراهیم که دولابی (م ۳۱۰ق) بی‌آنکه نامی از مادر او برده باشد، او را در ردیف فرزندان امام (ع) قرار داده است. (دولابی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۱۴) این در حالی است که محمد بن طلحه با «خوله» ازدواج کرد و صاحب فرزندی به نام «ابراهیم» شد. ابراهیم از طرف مادر، برادر حسن مثنی است، نه از طرف پدر.

۶ و ۷ و ۸. علی الاکبر و علی الاصغر و سکینه که ابن جوزی (م ۶۵۴ق) به نقل از واقدی و هشام کلبی، بی‌آنکه از مادر آنان نامی ببرد، آنان را در عداد فرزندان امام حسن (ع) برشمرده‌اند. (ابن جوزی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۴) این اشتباه از سوی نساخ واقع شده که اینان را در ردیف فرزندان امام (ع) برشمرده‌اند، در حالی که آنان فرزندان امام حسین (ع) بودند. توضیح آنکه نساخ در ذکر نام «امام حسین (ع)»، به اشتباه «امام حسن (ع)» را ثبت کرده‌اند.

۹. زینب که مَحَلّی در قرن هفتم نخستین کسی است که او را در شمار فرزندان امام (ع) یاد کرده، بی‌آنکه از مادرش یادی کند.

۱۰. فاطمة الصغری که ابوطالب هارونی او را در ردیف فرزندان امام حسن (ع)، بدون نام مادر یاد کرده است.

۱۱. ابراهیم که دولابی او را در شمار فرزندان امام حسن (ع) بدون نام مادر آورده است.

۳-۵. جمع‌بندی نهایی درباره تعداد فرزندان امام حسن (ع)

با بررسی دقیق منابع شیعی و سنی، مشخص شد که برخی مؤلفان، حداقل ۴ و حداکثر ۲۲ فرزند برای امام حسن (ع) ثبت کرده‌اند. در مجموع، در منابع تعداد ۳۹ فرزند به دست آمد که پس از حذف نام تکراری‌ها نام ۳۷ فرزند ذکر شده است. به عبارت دیگر، ۱۳ فرزند

امام علیه السلام از همسران قطعی و کنیزان ایشان هستند. ۸ فرزند از همسران نیمه‌قطعی هستند که زوجیت اینان با امام علیه السلام محل تردید است. بنابراین فرزندان اینان را نمی‌توان به امام نسبت داد. ۵ فرزند دیگر با امام علیه السلام نسبتی ندارند؛ زیرا نام همسران مادران ایشان مشخص است. به عبارت دیگر، این فرزندان از شوهران دیگر آن همسران امام علیه السلام بودند. مجهول بودن نسبت ۱۱ فرزند به امام، به سبب نامشخص بودن مادران فرزندان امام علیه السلام است.

از مجموع تعداد ۳۷ فرزند که به امام حسن علیه السلام نسبت داده‌اند، می‌توان گفت: وجود ۱۳ فرزند برای ایشان قطعی است، ۸ مورد مشکوک و ۱۶ مورد ناشناخته است. از این رو، باید گفت: گزارش شیخ مفید (م ۴۱۳ق) که ۱۵ فرزند برای امام حسن علیه السلام ذکر کرده، به واقع نزدیک‌تر است.

نتیجه‌گیری

با بررسی منابع مختلف، در مجموع، نام ۳۹ فرزند برای امام حسن علیه السلام به دست آمد که برخی نام‌ها تکراری هستند. این تعداد با آمارهای مذکور در منابع همخوانی ندارد. از این رو، در یک تقسیم‌بندی به دست آمد که از مجموع ۳۷ فرزند امام، تعداد ۱۶ فرزند به اشتباه، به امام حسن علیه السلام انتساب داده شده‌اند و تعداد ۸ تن به علت شک در زوجیت امام علیه السلام با مادران آنان، نمی‌توان آنان را فرزند امام علیه السلام به حساب آورد. همچنین در این بررسی این نتایج به دست آمد:

اول. امام از جعه فرزندى نداشتند و پس از شهادت امام علیه السلام، جعه با مردی به نام طلحه ازدواج کرد و فرزندان او از شوی دیگر اویند.

دوم. فرزندانى به امام منتسب شده‌اند که در زوجیت مادران آنان با امام علیه السلام تردید وجود دارد. همچنین مادران ناشناخته، فرزندان‌شان هم ناشناخته‌اند و نمی‌توان آنان را فرزند امام علیه السلام دانست.

سوم. برخی از مؤلفان «عمر» و برخی دیگر «عمرو» را به صورت جداگانه فرزند امام ثبت کرده‌اند، در حالی که آن دو یک شخصیت‌اند.

چهارم. اُمّ عبدالله و فاطمه از فرزندان امام (ع) - که مادرشان «اُمّ ولد» است - هر دو یک نفرند. اُمّ عبدالله کنیه فاطمه بوده و نساخ با گذاشتن ویرگول میان آن دو به هنگام استنساخ، سبب خطای مؤلفان شده و آنها را دو نفر ذکر کرده‌اند.

پنجم. فاطمه مادرش اُمّ اسحاق بود که پس از شهادت امام حسن (ع)، طبق وصیت آن امام (ع)، به ازدواج امام حسین (ع) درآمد و فاطمه ثمره آن ازدواج است. خطای مؤلفان به هنگام معرفی فرزندان امام حسن (ع) این است که فاطمه را فرزند امام حسن (ع) دانسته‌اند. فاطمه برادرِ مادری حسین اثرم و طلحه بود.

ششم. برخی «ابوبکر» را کنیه عبدالرحمن دانسته و برخی دیگر آن را کنیه عبدالله گفته‌اند. مادران این دو «اُمّ ولد» بود. از این رو، بیشتر مؤلفان سخن شیخ مفید را پذیرفته‌اند. وی تعداد ۱۵ فرزند با ذکر نام برای امام حسن (ع) ثبت کرده است، اگرچه همین تعداد هم قابل پالایش است و تعداد فرزندان امام حسن (ع) از همسران و کنیزان ایشان ۱۳ تن بوده که عبارت‌اند از: حسن، زید، اُمّ الحسن، اُمّ الحسین، طلحه، حسین اثرم - که نام مادران آنان ذکر شده است - عبدالله، قاسم، ابوبکر، عُمَر (عَمَرُو)، اُمّ عبدالله، اُمّ سلمه و رقیه - که مادران آنان «اُمّ ولد» بوده است.

منابع

قرآن

١. ابن ابی‌الثلج، محمد بن احمد کاتب بغدادی (١٤١٠ق). تاریخ أهل البيت. قم: آل البيت.
٢. سبط بن جوزی، یوسف بن قزاوغلی بغدادی (١٤١٨ق). تذکرة الخواص. قم: منشورات الشریف الرضی.
٣. ابن حزم اندلسی، علی بن احمد (١٤٠٣ق). جمهرة انساب العرب. تحقیق لجنة من العلماء. بیروت: دارالکتب العلمیه.
٤. ابن سعد، محمد بن سعد بغدادی (١٤١٨ق). الطبقات الكبرى. بیروت: دارالکتب العلمیه.
٥. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (١٣٧٦)، مناقب آل أبي طالب. تحقیق لجنة من أساتذة النجف الأشرف. نجف: مطبعة الحیدریه.
٦. ابن عساکر، علی بن حسن (١٤١٥ق). تاریخ مدينة دمشق. تحقیق علی شیری. بیروت: دارالفکر.
٧. ابن صوفی، علی بن محمد علوی (١٤٢٢ق). المجدی فی أنساب الطالبین. قم: مکتبة آیت الله المرعشی النجفی.
٨. ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم (١٩٦٩). المعارف. تحقیق ثروت عکاشه. ط الثانية. مصر: دار المعارف.
٩. ابن منظور، محمد بن مکرم (١٤١٤ق). لسان العرب. ط الثالثة. بیروت: دار صادر.
١٠. ابن طلحه شافعی، کمال الدین محمد (بی تا). مطالب السؤل مناقب آل الرسول. تحقیق ماجد ابن أحمد العطیه. بی جا: بی نا.
١١. ابونعیم اصفهانی، عبدالله بن احمد (١٩٣٤). ذکر اخبار اصفهان. لیدن المحروسه: چاپخانه بریل.
١٢. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (١٣٨٥). مقاتل الطالبین. باشراف کاظم مظفر. ط الثاني. قم: دارالکتاب.
١٣. ابوطالب هارونی، یحیی بن حسین (١٣٨٧). الافادة فی تاریخ الأئمة السادة. تصحیح محمد کاظم رحمتی. تهران: میراث مکتوب.
١٤. ابونصر بخاری، سهل بن عبدالله (١٤١٣ق). سرّ السلسلة العلویة. تحقیق، تقدیم و تعليق سید محمد صادق بحر العلوم، قم: شریف الرضی.
١٥. اربلی، علی بن عیسی (بی تا). کشف الغمة فی معرفة الأئمة. بیروت: دار الأنواء.

۱۶. اسکافی، محمد بن همام (بی تا). منتخب الانوار فی تاریخ الائمة الاطهار (ع). قم: دلیل ما.
۱۷. بغدادی، محمد بن حبیب (۱۳۶۱). المحبر. لبنان: مطبعة الدائرة البنانية.
۱۸. بری تلمسانی، محمد (۱۴۰۲ق). الجوهرة فی نسب الإمام علی و آله. تحقیق محمد التونجی. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات - دمشق: مكتبة النوری.
۱۹. بغدادی، محمد بن حبیب (بی تا) المنمق فی اخبار قریش. تصحیح و تعليق خورشید أحمد فاروق. بیروت: عالم الكتب.
۲۰. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۹۷ق). انساب الاشراف. تحقیق محمدباقر محمودی. ط الثالثة. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۲۱. خصی، حسین بن حمدان (۱۴۱۱ق). الهدایة الكبرى. ط الرابعه. بیروت: مؤسسة البلاغ للطباعة و النشر و التوزیع.
۲۲. دولابی، محمد بن احمد (۱۴۰۷ق). الذریة الطاهرة النبویه. تحقیق سعد المبارک الحسن. کویت: الدار السلفية.
۲۳. زبیری، مصعب بن عبدالله (۱۹۹۹). نسب قریش. تحقیق و تصحیح إ. لیفی بروفنیسال، قاهره: دارالمعارف.
۲۴. زید بن علی (بی تا). مسند زید بن علی. بیروت: دار مكتبة الحياة.
۲۵. سرخسی، محمد بن احمد (بی تا). المبسوط. بیروت: دار المعرفه.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۶ق). تاج الموالید (المجموعه). قم: مكتبة آیت الله العظمی المرعشی النجفی.
۲۷. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷ق). اعلام الوری بأعلام الهدی. قم: آل البيت.
۲۸. طبری شیعی، محمد بن جریر بن رستم (۱۴۱۳ق). دلائل الامامه. تحقیق قسم الدراسات الإسلامیه. قم: مؤسسة البعثه.
۲۹. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). تاریخ الامم و الملوك. ط الثانيه. بیروت: دارالتراث.
۳۰. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). الشجرة المباركة فی أنساب الطالبیه. تحقیق السيد مهدی الرجائی. قم: مكتبة آیت الله المرعشی النجفی.
۳۱. قاضی نعمان مغربی، نعمان بن محمد تمیمی (۱۳۷۹). دعائم الإسلام، تحقیق آصف بن علی أصغر فیضی. ط الثانيه. مصر: دارالمعارف.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۳۳. گروهی از محدثان و مورخان: نصر جهنمی، فریابی، ابن‌ابی‌الثلج، ابن‌همام، خصیبی، ذارع، ابن‌الحشاش و... (۱۴۱۰ق). تاریخ أهل البيت عليهم السلام نقلاً عن الأئمة الباقر و الصادق و الرضا و العسكري عن آبائهم عليهم السلام. تحقیق سیدمحمدرضا حسینی. قم: مؤسسه آل‌البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث.
۳۴. محلی، حمید بن احمد (۱۴۲۳ق). الحدائق الوردية في مناقب ائمة الزيدية. تحقیق مرتضى بن زيد محطوری حسنی. صنعاء: مكتبة بدر.
۳۵. مرادی‌نسب، حسین (۱۴۰۲-الف). تطورشناسی اخبار مطلق بودن امام حسن مجتبی (ع). ویراست دوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳۶. مرادی‌نسب، حسین، (۱۴۰۲-ب). همسران و فرزندان امام حسن مجتبی (ع). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳۷. مزّی، یوسف بن عبدالرحمن (۱۴۱۳ق). تهذیب الکمال. تحقیق و تعلیق بشّار عوّاد معروف. ط‌الرابعة. بیروت: مؤسسة الرساله.
۳۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم: کنگره جهانی هزارة شیخ مفید.
۳۹. مقدسی، مطهر بن طاهر (بی‌تا). البدء و التاريخ. بی‌جا. بورسعيد. مكتبة الثقافة الدينية.
۴۰. یعقوبی، احمد بن ابی‌واضح (بی‌تا). تاریخ الیعقوبی. بیروت: دار صادر - قم: مؤسسه نشر فرهنگ أهل‌بيت (عليهم السلام).